

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

Στις δεκαετίες του '60 και του '70, όταν οι Ιταλοί αυτόνομοι αναφέρονταν στην περίοδο του Μεσοπολέμου και στην άνοδο του φασισμού έκαναν λόγο για “κρίση εξουσίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία”. Υποστήριζαν, δηλαδή, ότι ο Μουσολίνι πήρε τα ηνία του Ιταλικού κράτους προκειμένου να μπορέσει το Ιταλικό κεφάλαιο να ξαναπάρει το πάνω χέρι από μια εργατική τάξη που μέσα από άγριες απεργίες και την έμπρακτη άσκηση ελέγχου στην παραγωγή είχε θέσει ζήτημα για το “ποιος κάνει τι, πώς και γιατί”. Κάτι αντίστοιχο υποστήριζαν και οι Γερμανοί αυτόνομοι, αναφερόμενοι στα χρόνια πριν την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία: χρόνια γεμάτα από ταξικούς αγώνες, σκληρές συγκρούσεις με το στρατό και την αστυνομία και συνεχή προσπάθεια των Γερμανών βιομηχάνων να πειθαρχήσουν (με όλους τους τρόπους) τους εργάτες. Αξίζει μόνο να αναφέρουμε ότι ο Μεσοπόλεμος στη Γερμανία εγκαινιάστηκε δυο τρεις μέρες προτού καν λήξει επίσημα ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, με τον Αυτοκράτορα Γουλιέλμο να φέρνει άρον άρον πίσω στο Βερολίνο ολόκληρες μεραρχίες από το μέτωπο προκειμένου να αντιμετωπίσει τους εξεγερμένους εργάτες.

Στην περίπτωση του ελληνικού κράτους, ο Μεσοπόλεμος ξεκίνησε με μια εκστρατεία “προς Ανατολάς” για την κατάκτηση τουρκικών εδαφών και κυρίως με την ήττα αυτής της εκστρατείας και την αναγκαστική στροφή του ελληνικού κεφαλαίου “προς τα μέσα”. Για πρώτη φορά στην ιστορία του, το

Το “μαγικό εμπόρευμα”: η εργατική δύναμη στην Αθήνα του Μεσοπολέμου

ελληνικό κεφάλαιο έπρεπε να βρει τρόπους να κάνει τα κουμάντα του αποκλειστικά (ή σχεδόν αποκλειστικά, για την ακρίβεια) εντός των ελληνικών συνόρων. Με άλλα λόγια, να επιβάλει και να επικυρώσει την εξουσία του πάνω σε μια “καινούρια” εργατική τάξη, αυξημένη κατά 1.500.000 περίπου άτομα που όσο να πεις “κάτι έπρεπε να την κάνει”. Στο κείμενο που ακολουθεί, θα χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα της “αποκατάστασης των προσφύγων” στην Αθήνα και τον Πειραιά για να δείξουμε ότι το ελληνικό κράτος οργάνωνε την εξαθλίωση της εργατικής τάξης, την οποία και ανεχόταν μόνο και μόνο επειδή διέθετε αυτό το μαγικό εμπόρευμα που ονομάζεται “εργατική δύναμη”, χρόνια πριν από τη μεγάλη πείνα της Κατοχής. Κάποιους από τους “νεοεισερχόμενους” εργάτες θα τους συναντήσουμε σε επόμενα τεύχη ως “πρώτους νεκρούς” το χειμώνα του '41-'42. Αυτή δεν θα είναι η πιο σημαντική “στιγμή” τους, αλλά ούτε και η πιο ασήμαντη.

Πώς θα πετύχουμε τον “κανονικόν βίον” με λίγα λεφτά;

Πρέπει να παραδεχτούμε ότι δεν είμαστε συνηθισμένοι να ξεφυλλίζουμε τις επίσημες εκδόσεις των ελληνικών τραπεζών με τον ετήσιο απολογισμό τους. Γι' αυτό και δεν είμαστε σε θέση να συγκρίνουμε το πώς εκφράζονταν οι διοικητές αυτών των ευαγών ιδρυμάτων πριν και μετά την έλευση των προσφύγων. Εκείνο, πάντως, που παρατηρήσαμε όταν πέσαμε πάνω σε δυο τρία συγκεκριμένα αποσπάσματα είναι το εξής: οι ελληνικές τράπεζες, οι οποίες έπαιζαν ξεκάθαρο πολιτικό ρόλο και είχαν λόγο για τις στρατηγικές του ελληνικού κράτους, είχαν μια ιδιαίτερη ζέση να πουν την άποψή τους για την εργασία. Εκεί, δηλαδή, που θα περίμενε κανείς να βρει μόνο ακαταλαβίστικες αναλύσεις περί ισολογισμών εταιρειών και πίνακες επί πινάκων για την αποδοτικότητα των κεφαλαίων και τις κινήσεις των μετόχων, βρίσκει και ξεκάθαρες ταξικές απόψεις. Ορίστε πώς υπερασπίζεται η Εθνική Τράπεζα το 1925 τα μικρά ποσά που χορήγησε σε ορισμένο αριθμό προσφύγων προκειμένου να γίνουν “αυτοαποσπορευόμενοι”:

“... χάρις εις τας χορηγίας αυτάς ετράπησαν δεκάδες χιλιάδων μικροαστών προσφύγων εις την παραγωγήν και τον κανονικόν βίον, δημιουργηθέντες εις αυτονομίους μικροοικονομικούς οργανισμούς από παθητικού στοιχείου, αντί να πέσουν μοιραία και θλιβερά θύματα των διαφόρων ανατρεπτικών προπαγάνδων με συνέπειαν την δημιουργίαν λυπηρών πολιτειακών και κοινωνικών ταραχών, αν μη ανατροπών”¹.

Και δύο χρόνια αργότερα, ο τότε διοικητής Α. Διομήδης, συμπληρώνει:

“Η σύνθεσις του πληθυσμού της Ελλάδος περικλείει ακόμη άφθονα μικροαστικά στοιχεία μη απορροφηθέντα εισέτι υπό της μεγάλης παραγωγής. Εάν τα πολύτιμα ταύτα διά την κοινωνικήν ισορροπίαν στοιχεία δεν ενισχυθούν, το σφάλμα θα είναι μέγα. Δι' αυτό, και αδιστάκτως η Τράπεζα εξέτεινε και μέχρι των ελαχίστων τας χορηγήσεις της, παρά το οκληρόν και δυσχερές της παρακολουθήσεως αυτών εκ του σύνεγγυς”².

Κατά τη γνώμη μας, το σημαντικό στα αποσπάσματα αυτά δεν είναι η αναφορά στους “μικροαστούς πρόσφυγες”. Άλλωστε, οι τραπεζίτες κάνουν ότι δεν καταλαβαίνουν ότι όταν φεύγεις με το ζόρι από ένα κράτος και σε πετάνε σε ένα άλλο, συνήθως δεν παίρνεις μαζί σου και τις όποιες ανέσεις ή τα ταξικά προνόμια που πιθανώς είχες εκεί. Η μετάβαση από τον ένα κοινωνικό σχηματισμό στον άλλο συ-

νεπάγεται (τουλάχιστον για τη συντριπτική πλειοψηφία) αυτόματα την ταξική υποβάθμιση και την αναγκαστική προσγείωση στο απόλυτο μηδέν. Το σημαντικό στοιχείο είναι η έγνοια για την “κοινωνική ισορροπία” και για την αποφυγή “κοινωνικών ταραχών, αν μη ανατροπών”. Οι κύριοι διοικητές, λοιπόν, προωθούσαν μέτρα που με στενούς οικονομικούς όρους μπορεί να μην ήταν και πολύ αποδοτικά, με κοινωνικούς και πολιτικούς όμως όρους έμοιαζαν, σε πρώτη φάση, αποτελεσματικά. Το ελληνικό κράτος, ακολουθώντας την ίδια μέθοδο που ακολουθήθηκε και στην περίπτωση όσων εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές (κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου υπήρχαν και προφανείς “εθνικοί λόγοι”), όπου τους έδωσε λίγα μέτρα γης, καμιά δυο τσουγκράνες και μερικά “χαμηλότοκα” δάνεια, στείβαζε τους πρόσφυγες σε συγκεκριμένες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά όπου δεν υπήρχε καμία προηγούμενη υποδομή, διαχωρίζοντάς τους ουσιαστικά από τους ντόπιους. Κατά συνέπεια, οι συνοικισμοί που φτιάχτηκαν στα όρια των τότε πόλεων, για “να μην απειλούν και να μη χαλάνε” την εικόνα του κέντρου, αποτέλεσαν κάποιου είδους γκέτο μέσα στο οποίο χιλιάδες άτομα έπρεπε να βρουν τρόπο να επιβιώσουν:

“Οι εκθέσεις της ΕΑΠ (ενν. Επιτροπή Αποκατάστασης Πρόσφυγων) αναφέρουν ότι τα εργαστήρια που εγκαταστάθηκαν στις βιομηχανικές περιοχές της Αθήνας ήταν από την αρχή πολύ μικρά για να εξελιχθούν σε βιομηχανίες. Σκοπός τους ήταν μάλλον η απορρόφηση των προσφύγων όσο γινόταν πιο σύντομα σε δραστηριότητες έντασης εργασίας. Ετσι, μέχρι το 1925 είχαν εγκατασταθεί:

Στον Βύρωνα μηχανοξυλουργείο με 40 εργάτες
Στην Καισαριανή ταπητουργείο με 200 εργάτριες και 50 αργαλειούς
Στην Καισαριανή ταπητουργείο με 200 εργάτριες και 40 αργαλειούς
Στην Κοκκινιά 5 ταπητουργεία με 8.000 εργάτες και 200 αργαλειούς
Στην Κοκκινιά 3 ταπητουργεία με 250 εργάτριες.
Εκατοντάδες αργαλειοί εγκαταστάθηκαν σε σπίτια”³.

Με αυτά ως δεδομένα, το 1930, “το 30% των εργατών στη βιομηχανία, το 67% στο εμπόριο και το 69% στις υπηρεσίες απασχολούνταν σε μικρές επιχειρήσεις”, ενώ “οι μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις, με περισσότερους από 25 εργαζόμενους, δεν ξεπέρασαν το 2% του συνόλου των βιομηχανικών καταστημάτων ολόκληρη την περίοδο 1920-1951”⁴. Τι έλεγε, δηλαδή, το ελληνικό κράτος; Καταρχάς, έλεγε, πάρτε ένα x ποσό και πηγαίνετε να χτίσετε μια παράγκα από τσιμεντόλιθους για να κοιμάστε. Αν δεν μπορείτε να γίνετε εργάτες στα εργοστάσια, βάλτε κι έναν αργαλειό μέσα στην παράγκα σας για να δουλεύετε, γίνετε λούστροι, μικροπωλητές, κάντε τέλος πάντων κάτι για να μου αδειάσετε τη γωνιά κι αν με πολυσκοτίζετε με απεργίες και διαδηλώσεις, θα τρώτε και καμιά σφαίρα.

Για να μην γίνει όμως καμιά παρεξήγηση, δεν υπονοούμε ότι τα ελληνικά αφεντικά και οι πολιτικοί τους εκπρόσωποι ήταν “ανίκανοι” να δημιουργήσουν μεγάλες βιομηχανικές μονάδες και να διαχειριστούν όλη αυτή την εργατική δύναμη. Κάθε άλλο. Επέλεξαν να μην επενδύσουν τα κεφάλαιά τους σε εργοστασιακές εγκαταστάσεις και να διοχετεύσουν ένα μεγάλο κομμάτι της “νεοεισερχόμενης” εργατικής τάξης στα επαγγέλματα του δρόμου. Επέλεξαν, με άλλα λόγια, τον τόνο της πειθάρχησης να μην τον δίνει πρώτα και κύρια ο ρυθμός της αλυσίδας παραγωγής, αλλά το καθημερινό εξαντλητικό κυνήγι του μεροκάματου. Την ίδια στιγμή, το χρονόμετρο που ελαχιστοποιούσε τους νεκρούς χρόνους το κράταγαν περισσότεροι “άτυποι” επόπτες. Κάτι μας λέει, λοιπόν, ότι ο ελληνικός καπιταλισμός δεν ήθελε να αλλάξει πλήρως το οικονομικό μοντέλο που ακολουθούσε από το 1909, βάσει του οποίου “μοχλοί ανάπτυξης” θεωρούνταν κατά κύριο λόγο η γεωργία και δευτερευόντως το εμπόριο και η ναυτιλία⁵, για να γίνει μια αμιγώς βιομηχανική χώρα. Βέβαια, πέρα από τον διεθνή καταμερισμό εργασίας, τη μικρή έκταση της χώρας και την ανεπάρκεια στις πρώτες ύλες ή δεν ξέρουμε τι άλλο, ίσως να ήταν και τα πρόσφατα εκείνη την εποχή παθήματα των Ιταλών και Γερμανών συναδέλφων τους που τους δημιουργούσαν δεύτερες και τρίτες σκέψεις...

Μ' αυτά και μ' αυτά, όσο και να πάσχιζε στις αρχές της δεκαετίας του '30 ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, κύριος Εμμανουήλ Τσουδερός, να μπει ο “Έλληνας εργάτης” “εις τον δρόμον της πειθαρχίας και της ειλικρινούς συνεργασίας μετά του κεφαλαίου”⁶ κατά βάθος ήξερε ότι όλα αυτά τα περί “συνεργασίας” ήταν μια ανοησία και μισή. Η Τράπεζα της Ελλάδος, άρα το ελληνικό κράτος, δεν είχε καμία πρόθεση να συνεργαστεί με καμία εργατική τάξη πολύ απλά γιατί ο στόχος της πολιτικής που εφαρμόζε ήταν ο εξής: να διασφαλίζει την ύπαρξη άφθονης, φτηνής εργατικής δύναμης. Και όσο πιο εξαθλιωμένος, πεταμένος και με το μαχαίρι στο λαιμό είναι ο κάτοχος της εργατικής δύναμης, τόσο πιο πολύ πέφτει η τιμή της. Και ήταν ακριβώς τέτοιες “τιμές ευκαιρίας” που επιζητούσαν οι Έλληνες καπιταλιστές. Για του λόγου το αληθές, “οι πραγματικοί μισθοί μειώθηκαν κατά 13% περίπου μεταξύ 1930 και 1935 (...), τα εισοδήματα της εργατικής τάξης ήταν εξαιρετικά χαμηλά σε ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο”⁷. Κι ενώ λοιπόν η δεκαετία του '30 προχωρούσε, ο στόχος που προαναφέραμε αποκτούσε κι άλλη μια πτυχή: η εργατική τάξη έπρεπε να είναι υπάκουη, να δουλεύει σχεδόν τσάμπα και να δουλεύει για τον πόλεμο που κοντοζύγωνε. Σαν να λέμε, το ελληνικό κρά-

“Εργάζονται κατά βούλησιν άνευ ωρισμένης ενάρξεως και λήξεως της εργασίας”

Το στερεότυπο λέει ότι οι γυναίκες από τη Μικρά Ασία ήταν καλές μαγειρίσες και ότι με μισό κοτόπουλο μπορούσαν να σου φτιάξουν τρία διαφορετικά πιάτα. Το στερεότυπο, βέβαια, δεν λέει πόσες μέρες έπρεπε να δουλέψουν για να μπορέσουν να αγοράσουν αυτό το κοτόπουλο...

Ενώ το 1930, οι γυναίκες αποτελούσαν το 83% των εργατών στην κλωστοϋφαντουργία, το 72% των εργατών στην καπνοβιομηχανία, το 71% στη βιομηχανία έτοιμων ενδυμάτων και το 38% στη χαρτοβιομηχανία της Αθήνας και δούλευαν κατά κύριο λόγο στα μεγάλα εργοστάσια και σε εξαγωγικές βιομηχανίες, οι μισθοί τους βρίσκονταν στον πάτο. Για την ακρίβεια, “τα ημερομίσθιά τους ήταν το 1/3 μέχρι το 1/2 των ανδρικών ημερομισθίων και πολύ κοντά στα αγροτικά ημερομίσθια”. Αν συνηγορήσει κανείς το γεγονός ότι πολλές από αυτές τις γυναίκες ήταν “αρχηγοί της οικογένειας”, είτε γιατί ήταν χήρες είτε γιατί ο άντρας τους ήταν άνεργος είτε γιατί ήταν ανύπαντρες και έπρεπε να στηρίζουν τους γέροντες και τα παιδιά της οικογένειας, εύκολα μπορεί να αναρωτηθεί “μα πώς είναι δυνατό να επιβίωναν;”. Πόσες υπερωρίες έπρεπε άραγε να κάνουν όλες αυτές οι εργάτριες για να τα βγάλουν πέρα; Και σαν να μην τους έφταναν αυτά, είχαν και τις κυρίες Επόπτριες Εργασίας που δήθεν στεναχωριόνταν με την κακοπέρασό τους και προσπαθούσαν να τις πείσουν να μη δουλεύουν πολύ. Όμως, αυτές εκεί! Ξεροκέφαλες και ανένδοτες στις αποφάσεις τους. Γιατί, δηλαδή, να δουλεύει κανείς μέχρι που να μη μπορεί να σταθεί στα πόδια του όταν έχει κι άλλες επιλογές, όπως την εξής μια: να δουλεύει μέχρι που να μη μπορεί να σταθεί στα πόδια του; Η κυρία Άννα Μακροπούλου, Επόπτρια Εργασίας, που έκανε έρευνα σε 219 εργοστάσια στην Αθήνα και τον Πειραιά τον Ιούνιο του 1928, αφού μας είπε πόσες εργάτριες δουλεύουν και πού, καθώς και πόσο ακατάλληλες ήταν οι περισσότερες εγκαταστάσεις που δεν είχαν ούτε νιπτήρες ούτε χώρους για διάλειμμα, με αποτέλεσμα να τρώνε οι εργάτριες “την ξηράν και ανεπαρκήν” τροφή τους ανάμεσα στις μηχανές, δεν ξέχασε να κουνήσει και το χεράκι της καταγγελτικά:

“Εις τα εργοστάσια κατασκευής φακέλλων, καταστάκων, κυτίων και χαρτοσακκουλών, παραβιάζεται όμως και τούτο (ενν. το οκτώωρο) επί 1-1 1/2 ώραν πλέον της κανονισμένης. Εις την πιλοποιάν το προσωπικόν εργάζεται 9 ώρας κατόπιν συμφωνίας μετά των εργοδοτών. Εις τας λοιπάς ανεφερομένας επιχειρήσεις εξακολουθεί η 10ωρος ημερησία εργασία. Παρατάσεις των ωρών εργασίας παρατηρούνται κυρίως εις τας κλωστοϋφαντουργικές εργασίας τη συγκαταθέσει πάντοτε του προσωπικού, το οποίον παρά τας συστάσεις μας αδιαφορεί διά τας επί της υγείας του συνεπείας της υπερκοπώσεως προκειμένου ν' αυξηθή το γλίσχρον του ημερομισθίου. Διά την επί πλέον παράτασιν επί δώρων πληρώνονται με το 1/2 ημερομισθίου. Επίσης εις την ταπητουργίαν αι εργάτριαι εργάζονται κατά βούλησιν άνευ ωρισμένης ενάρξεως και λήξεως της εργασίας λόγω του συστήματος της κατ' αποκοπήν πληρωμής (κατά χιλιάδα κόμβων). Η μεσημβρινή ανάπαυσις έχει καταργηθή, πολλάί τρώγουν την ξηράν πάντοτε τροφήν των εις την θέσιν της εργασίας. Συνεπώς κατά μέσον όρον εργάζονται επί 12 και 13 ώρας. Αι παρατηρήσεις και συστάσεις μας αποβαίνουν άκαρπαι δεδομένου ότι εις την βιοτεχνίαν αυτήν τα 82% είναι χήραι και ορφανά διατρέφουσαι συνήθως πολυμελή οικογένειαν εκ δε των εγγάμων πολλάί εργάζονται διά να διατρέψουν και τους ανέργους συζύγους των εις την Ν. Ιωνίαν”^{*}.

* Άννα Μακροπούλου, “Η γυναίκα στην εργασία. Πώς εργάζεται η Ελληνίδα σε πέντε μεγάλες βιομηχανίες”. Αγώνας της Γυναίκας, τ. 70, Ιούνιος 1928.

τος έκανε τα κουμάντα του και με τον τρόπο του έμπαινε σε μια διαδικασία “εξορθολογισμού” που προσδιόριζε με ακρίβεια “τι χρειαζόμαστε σε συνθήκες κρίσης, τη στιγμή που βρισκόμαστε στο κατώφλι του πολέμου”. Είναι χαρακτηριστικό ότι λίγες μόνο μέρες πριν από τη δικτατορία του Μεταξά, ο πρώην υπουργός Οικονομίας, Γεώργιος Πεσμαζόγλου, δημοσίευσε στην εφημερίδα Πρωία ένα μακροσκελές άρθρο με τίτλο “*Η επιβαλλόμενη βιομηχανική πολιτική*”. Εκεί, έλεγε μεταξύ άλλων: “Πάσα επέκτασις της βιομηχανίας μας εις κλάδους οίτινες δεν αποβλέπουν εις την εκβιομηχάνισιν εντοπίων πρώτων υλών, την εξυπηρέτησιν της παραγωγής, ή την ασφάλειαν του κράτους, είνε όχι μόνον αντιοικονομική, αλλά και εκτάκτως επικίνδυνος”⁸. Να προσθέσουμε εδώ ότι στα μέσα της δεκαετίας του '30, μόνο ο Μποδοσάκης τσέπωνε το 23,45% του συνόλου των χορηγήσεων της Εθνικής Τράπεζας για να παράγει η ΠΥΡΚΑΛ πολεμικό εξοπλισμό⁹.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το ζήτημα δεν είναι να κονταροχτυπηθεί κανείς για το ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος εκμετάλλευσης και για το αν υπάρχει μια μόνο μέθοδος υποτίμησης της εργατικής δύναμης που μπορεί να εφαρμοστεί παντού και πάντα. Το ελληνικό κράτος στην περίοδο του Μεσοπολέμου έβαλε κάτω τα χαρτιά του και αποφάσισε τι το συμφέρει και τι όχι. Και τις αποφάσεις του τις πήρε με την παγκόσμια οικονομική κρίση να καλπάζει, με το εγκώριο προλεταριάτο να μην είναι πάντα “συνεργάσιμο” και με τον “κομμουνιστικό κίνδυνο” να συνεχίζει να πλανάται πάνω από την Ευρώπη, έστω και πολλά χιλιόμετρα πάνω από την ατμόσφαιρα. Για να το πούμε αλλιώς, ο ελληνικός καπιταλισμός δεν έχασε κανένα “τρένο της ανάπτυξης”, ούτε “παρασιτούσε”, ούτε περίμενε “τα αποφάγια της Δύσης” για να επιβιώσει. Αντίθετα, όπως έχουμε δει σε προηγούμενα τεύχη, πήρε τις πρωτοβουλίες του, επιτέθηκε ολομέτωπα στην εργατική τάξη, τόσο στους χώρους δουλειάς όσο και στο δρόμο, έφτιαξε ένα αστυνομικό κράτος και ξεφύσηξε ικανοποιημένο όταν σφυρίστηκε η επίσημη έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Πες μου τι θυμάσαι, μπας και καταλάβω πόσο χάλια ήταν

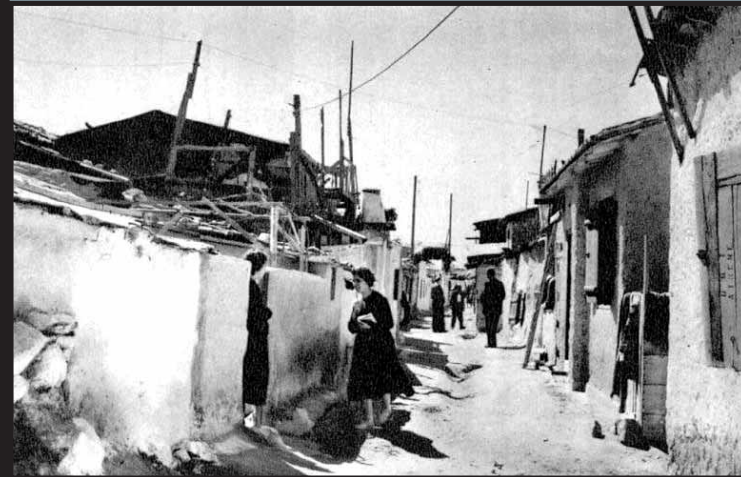
Κι αφού, λοιπόν, βασικός στόχος ήταν η σε μεγάλη κλίμακα υποτίμηση της εργατικής δύναμης, λογικό ήταν να μην έρθει και η μαζική μικροαστικοποίηση. Ωστόσο, “κανονικός βίος” χωρίς λεφτά, μέσα σε συνθήκες ρευστότητας, με Ιδιώνυμο και εξορίες και με τον πόλεμο να φτάνει με βήμα ταχύ, δεν γίνεται. Θα έπρεπε να περάσουν αρκετές δεκαετίες (και σίγουρα ένας Εμφύλιος) για να μπει μπροστά η “μαζική παραγωγή” μικροαστών. Την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε εδώ, το ελληνικό κράτος προσπαθούσε να επιτύχει το αδύνατο: να κρατάει ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού σταθερά υποτιμημένο και εξαθλιωμένο και ταυτόχρονα να απαιτεί το κομμάτι αυτό να έχει μικροαστική νοοτροπία. Να μην έχουν δηλαδή αρκετό φαγητό οι εργάτες, αλλά να ανταλλάσσουν μεταξύ τους καινούριες συνταγές· να μην χωράνε στο κουτί που θεωρείται σπίτι, αλλά να μιλάνε για τα υφάσματα των κουρτινών· να ξεπατώνονται 13 ώρες στη δουλειά, αλλά να λένε πόσο δημιουργικοί αισθάνονται. Εκείνες τις εποχές, όμως, το θέαμα δεν είχε κάνει ακόμα την εμφάνισή του και η ανυπόφορη πραγματικότητα δεν εξευγενιζόταν με τίποτα. Η στέρηση και η εξουθένωση δεν μπορούσαν παρά να βιωθούν ως τέτοιες. Η καταπόνηση που φέρνει η έλλειψη και των πλέον βασικών αγαθών, όπως και αυτή η ανομολόγητη διαίσθηση ότι “σε έχουν για πέταμα” ήταν τόσο ζωντανές και εφιαλτικές που δεν μπορούσαν να παρακαμφθούν από τη μια στιγμή στην άλλη. Αξίζει στο σημείο αυτό να παραθέσουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που δείχνει το βάρος και το αποτύπωμα που αφήνει αυτού του είδους η καθημερινή βία: ο Θόδωρος Κουλίτσος-Νικολαΐδης ήταν 13 χρονών πιτσιρικάς το 1932 και ζούσε στην Καισαριανή. Όταν του πήραν συνέντευξη το 2005, θυμόταν ακόμα, 73 χρόνια μετά, τη χαρά και την ανακούφιση που έδωσε στη γειτονιά του η πρωτοβουλία κάποιων κομμουνιστών της περιοχής, οι οποίοι και κατάφεραν να έρθει στην Καισαριανή ένα βυτίο για την εκκένωση των οχετών. Νομίζουμε, ότι ο λόγος για τον οποίο ο “άθλος” των κομμουνιστών έμεινε ανεξίτηλος στο μυαλό του μετά από μια ολόκληρη ζωή δεν είναι μόνο γιατί όντως πρόσφερε μια ανάσα στην πνιγηρή καθημερινότητά τους. Είναι γιατί η κίνηση αυτή έδειξε στην πράξη ότι δεν έχουν τελειώσει όλα, ότι δεν είναι για πέταμα, ότι τέλος πάντων δεν μπορούν να αφήσουν τους εαυτούς τους να βυθιστούν στην απελπισία, το φόβο και την αδυναμία επειδή έτσι λείει το κρατικό πρόγραμμα:

“Ένα βασικό πρόβλημα τότε της συνοικίας (...) ήταν ότι υπήρχαν κοινόχρηστα αφοδευτήρια. Αυτά γεμίζανε, ξεχειλίζανε και τρέχανε οι ακαθαρσίες στους δρόμους. Αυτοί λοιπόν πρωτοστατούσαν (...) πήγαιναν λοιπόν στην Αθήνα και ζητούσαν να 'ρθει φορτηγό και όταν καταφέρναν ν'αποσπάσουν απ' την Αθήνα να φέρουν φορτηγό ν' αδειάσουν τους βόθρους, θυμάμαι κρεμόταν στο παρμπρίζ του αυτοκινήτου (...) ότι νικήσαμε, σου φέραμε το σκατατζίδικο (...)”¹⁰.

Ας μην ξεχνάμε ότι εκείνες τις εποχές υπήρχε ακόμα η πιθανότητα να κάνει η κρίση “τους φτωχούς, κομμουνιστές”. Κάτι που μπορούσαν να καταλάβουν ακόμα και εκείνοι οι συντηρητικοί και καλοζωισμένοι Μικρασιάτες που είχαν αναλάβει να πειθαρχούν, να νουθετούν και να εξημερώνουν τους εργάτες. Ορίστε ένα απόσπασμα από το κύριο άρθρο της εφημερίδας Προσφυγικός Κόσμος, με τίτλο “*Το κράτος με την αναληγσίαν του μας οδηγεί βία προς τα αριστερά*”:

Παράγκες στη Νίκαια, το 1929. Μπορούμε να φανταστούμε την απόκοσμη αποφορά που έβγαινε από το “ποτάμι” που βρίσκεται κατά μήκος της φωτογραφίας. Ή μάλλον, τώρα που το ξανασκεφτόμαστε, μάλλον δεν μπορούμε...

Κοινωνικότητα στο στενό δρομάκι. Καλύτερα έξω παρά μέσα στο σπίτι.

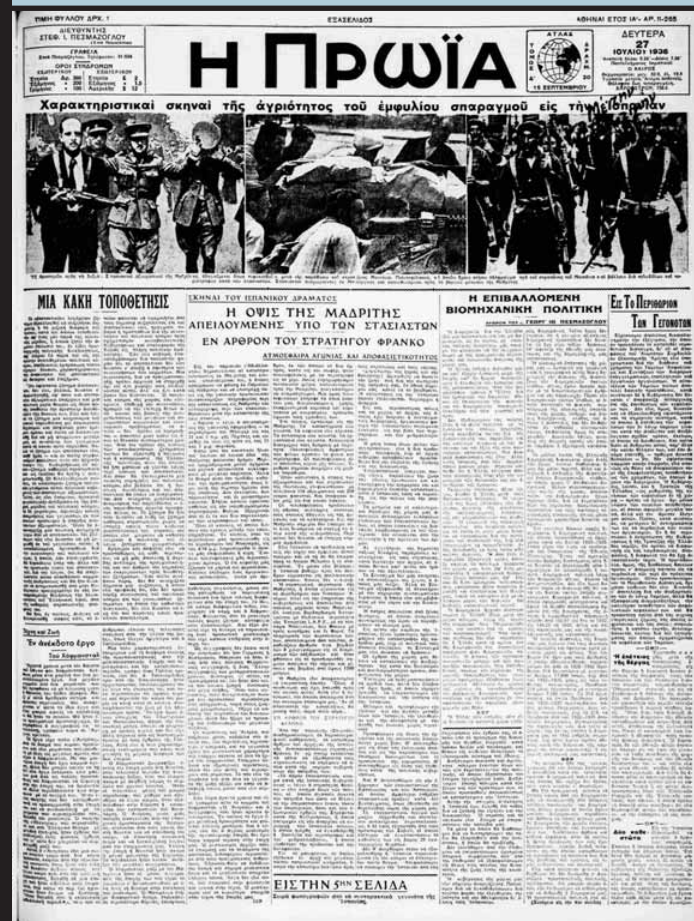
Εργάτριες σε εργοστάσιο ταππητουργίας στην Αθήνα του Μεσοπολέμου. Το μάτι του επόπτη караδοκεί σαν το κοράκι, για να αρπάξει στον αέρα τους νεκρούς χρόνους.

“Ο προσφυγικός κόσμος ποτέ μα ποτέ δεν υπήρξε αριστερός. Εις τας πατρίδας του η κοινωνική ιεραρχία ήτο ριζωμένη ως θρησκεία μέσα εις τας συνειδήσεις του. Φιλεργατισμός βέβαια έπνεεν απ’ άκρου εις άκρον. Αλλά και οι πλέον γλίσχρος αμειβόμενοι εργάται είχαν την μικροαστικήν νοοτροπία των. Το σπιτάκι των, το νοικοκυριό των, την ευτυχία των οικογενειακήν θαλαπωρήν των. Πώς να εμφιλοχωρήση ο κομμουνισμός μέσα εις αυτήν την ειδυλλιακώς ισορροπημένην κοινωνικήν ευδαιμονίαν; (...) Είνε ο κατ’ εξοχήν εις παραδόσεις συντηρητικός λαός της Ελλάδος λοιπόν. Εκ παραδόσεως. Εξ υποθήκης γονέων και πάπων (...). Όχι! Δεν είναι κομμουνιστές οι πρόσφυγες. Και η επιθυμία των είναι να μείνουν δεξιά. Αλλ’ αν συνεχισθή αυτή η κοινωνική τραγωδία των, αν εξακολουθήση η φτώχεια να τρώγη τα σωθικά των (...) αι τότε και οι πρόσφυγες θα βγουν εις το πεζοδρόμιον εξαλλοι (...)”¹¹.

Καλές, βέβαια, οι επικλήσεις σε ένα “ένδοξο παρελθόν τακτοποιημένης ζωής”, όμως οι νέοι καιροί έφεραν νέα ήθη. Η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων ήρθαν χωρίς τίποτα. Χωρίς τραπεζικούς λογαριασμούς, χωρίς κινητή και ακίνητη περιουσία, χωρίς “άκρες” και “πλάτες”. Έγιναν θέλοντας και μη προλετάριοι και χρησιμοποιήθηκαν για την από τα πάνω ανασύνθεση της εργατικής τάξης. Αυτή η φτώχεια που “τρώνει τα σωθικά” και η οποία ούτε “φυσικό φαινόμενο” ήταν ούτε “θεομηνία”, αποτέλεσε τον καθοριστικής σημασίας παράγοντα που επελέγη για να μπορέσει το κεφάλαιο να επιβληθεί πάνω στην εργασία. Ο άλλος παράγοντας ήταν η φυσική βία και η καταστολή που την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά έφτασαν στο απόγειό τους. Δυστυχώς, για την εργατική πολιτική που ακολουθήθηκε την πενταετία 1936-1940, τότε δηλαδή που το ελληνικό κράτος προετοιμαζόταν για πόλεμο έχοντας τσακίσει (προσωρινά όπως θα ανακάλυπτε κάποια χρόνια αργότερα) τις οργανωμένες δομές του εργατικού κινήματος, δεν μπορέσαμε να βρούμε και πολλά στα βιβλία των λιγότερο ή περισσότερο γνωστών ιστορικών. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, το οποίο οργάνωσε την εργασία με στρατιωτικούς όρους (και κάτι μας λέει πως καθήλωσε ένα πολύ μεγάλο κομμάτι των εργατών στην καταναγκαστική εργασία) δεν αναγνωρίστηκε ως άξιο αντικείμενο μελέτης από τους ακαδημαϊκούς. Κατανοητό, αν σκεφτεί κανείς ότι για την κυρίαρχη αφήγηση ο Μεταξάς δεν ήταν παρά “προδότης του έθνους” και η δικτατορία του τίποτε άλλο πέρα από μια “αυταρχική εξαίρεση” στον “δημοκρατικό κανόνα”. Όμως η αριστερή αυτή αφήγηση που γεννήθηκε μέσα στα χρόνια της Κατοχής, όταν η υποβάθμιση του ταξικού ζητήματος ήταν προϋπόθεση για την πολυπόθητη “εθνική ομοψυχία ενάντια στον κατακτητή”, μπάζει από παντού και δεν μπορεί να απαντήσει σε ερωτήματα του είδους: τι γινόταν στους χώρους δουλειάς την περίοδο της δικτατορίας; Ποιος και με ποια ακριβώς μέσα διασφάλιζε την πειθαρχία; Ποια ήταν π.χ η σχέση του κυρίου Μποδοσάκη και των άλλων βιομηχάνων με τον υφυπουργό Δημοσίας Ασφαλείας Μανιαδάκη και τις αστυνομικές ορδές του; Και βέβαια το γεγονός ότι μια τέτοια αφήγηση εξακολουθεί να επιβιώνει μέχρι σήμερα, είναι αποτέλεσμα μιας διαχρονικής σταθεράς: η ελληνική Αριστερά έχει τόση σχέση με την ταξική ανάλυση όση σχέση έχει ο Φάντης με το ρετσινόλαδο.

Σε κάθε περίπτωση, ο λόγος για τον οποίο κρίναμε σκόπιμο να επιμείνουμε λίγο παραπάνω σε αυτή την πτυχή της ιστορίας του Μεσοπολέμου, δηλαδή την οργάνωση της υλικής εξουθένωσης της εργατικής τάξης που πραγματοποιήθηκε με πρόγραμμα και επιμονή και με την υψηλή εποπτεία των τραπεζιτών και των βιομηχάνων προτού περάσουμε στο κομμάτι της πείνας τον καιρό της Κατοχής, είναι απλός. Νομίζουμε ότι για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε πώς και γιατί επιβίωσαν μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης (και πώς φυσικά κάποια, λιγότερα, πέθαναν) στο μακελειό του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ποιες ήταν οι επιλογές τους σε συνθήκες που ουσιαστικά δεν υπάρχουν ευχάριστες και εύκολες επιλογές πρέπει να έχουμε ξεκάθαρο στο μυαλό μας ότι η εκπαίδευση στη στέρηση και την υποτίμηση δεν ξεκίνησε το χειμώνα του '41. Όπως και το ταξικό μίσος που “δεν μπορούσε να το κάνει καλά” δεν εμφανίστηκε από το πουθενά, εκεί κάπου το '43. Το ελληνικό κράτος για περίπου δύο δεκαετίες είχε επενδύσει στην υποτίμηση της εργατικής δύναμης μέσω της καθημερινής εξουθένωσης, επιβάλλοντας κατά μία έννοια όρους σκλαβιάς σε ένα τεράστιο κομμάτι του πληθυσμού. Ο υποσιτισμός, οι αρκετοί νεκροί από φυματίωση, και η αγωνία να εξασφαλιστεί το φαί της ημέρας δεν μπόρεσαν να επηρεάσουν την εργατική τάξη με την Κατοχή. Αυτό που προσπαθούμε να πούμε και χωρίς να θέλουμε καθόλου να μειώσουμε το μέγεθος της ζοφερής συνθήκης που λέγεται “πέινα του '40” είναι ότι η εξαθλίωση που μπορεί να φτάσει και στα επίπεδα του μαζικού θανάτου σε καιρό πολέμου είναι προϋπόθεση για να κρατούνται τα μεροκάματα χαμηλά και για να μπορέσει η καπιταλιστική μηχανή να πάρει ανάσες. Η εξαθλίωση (και ο θάνατος), λοιπόν, δεν είναι το τέλος του δρόμου ούτε το σημείο αδράνειας των πάντων. Είναι, μάλλον το σημείο ισορροπίας ή καλύτερα ένα τεράστιο πλυντήριο, όπου ο καπιταλισμός “μαϊνεί παλιός” με σκοπό να “βγει καινούριος”. Είναι, σε τελική ανάλυση, το μαστίγιο που έχουν τα αφεντικά για να δίνουν τον “ρυθμό” όταν δεν μπορούν πια παρά να λογαριαστούν απ’ ευθείας με την εργατική δύναμη και χωρίς να παρεμβαίνουν τα κόμματα ή άλλοι μηχανισμοί (π.χ συνδικάτα, εργατικά σωματεία, κ.ά) ως ενδιάμεσοι. Και όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στα επόμενα τεύχη, τέτοιου είδους μαστίγια αναζητούν ζωντανές πλάτες και δεν αρκούνται στις νεκρές. Και πώς αλλιώς, αφού τα νεκρά σώματα παύουν να έχουν κρυμμένο μέσα τους το “μαγικό εμπόρευμα” την εργατική δύναμη.

Ο Κύριος Πεσμαζόγλου γράφει άρθρο για τη βιομηχανική πολιτική της Ελλάδας. Το άρθρο δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα, κάτω από φωτογραφίες από τον Ισπανικό Εμφύλιο. Κατά κάποιον τρόπο, τα οδοφράγματα των αναρχικών πολιτοφυλάκων στη Μαδρίτη στοιχειώνουν τα σχέδια της αστικής τάξης στην Αθήνα. Και όχι, δεν πρόκειται για επιβεβαίωση της θεωρίας του χάους.

Σημειώσεις

1. Κάτι τέτοιες αναλύσεις περιελάμβανε ο απολογισμός της Εθνικής Τράπεζας το 1925. Βλ., σχετικά Μαργαρίτα Δρίτσα, “Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου”, Αθήνα, 1990, σελ. 336.
2. Δρίτσα, ό.π.
3. Δρίτσα, ό.π, σελ. 317.
4. Λίλα Λεοντίδου, “Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940”, ΕΤΒΑ, 1989, σελ. 181.
5. Βλ. σχετικά, Χρήστος Χατζηρωσήφ, “Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940”. Θεμέλιο, 1993, σελ. 280.
6. Η φράση προέρχεται από την Έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδας για τον ισολογισμό του 1934. Αναφέρεται στο Χατζηρωσήφ, ό.π, σελ. 307.
7. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ., Mark Mazower, “Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου”, ΜΙΕΤ, 2009, σελ. 341.
8. Γ. Πεσμαζόγλου, “Η επιβαλλόμενη βιομηχανική πολιτική”, Πρωία, 27/7/1937.
9. Δρίτσα, ό.π, σελ. 279.
10. Τη συνέντευξη πήρε ο ιστορικός Μενέλαος Χαραλαμπίδης τον Ιούλη του 2005 και το εν λόγω απόσπασμα το συμπεριέλαβε στο βιβλίο του “Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα”, Αλεξάνδρεια, 2012, σελ., 60.
11. Το απόσπασμα προέρχεται από την εφημερίδα Προσφυγικός Κόσμος και δημοσιεύθηκε στις 7/6/1936. Αναφέρεται στο Χαραλαμπίδης, ό.π, σελ. 63.